

Merta, Rudolf

Poznámky ke gramatické terminologii nové Dudenovy Německé mluvnice

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1965, vol. 14, iss. A13, pp. [177]-182

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100365>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RUDOLF MERTA

POZNÁMKY KE GRAMATICKÉ TERMINOLOGII NOVÉ DUDENOVY NĚMECKÉ MLUVNICE

Dřívější německé mluvnice, především školské, jsou založeny na koncepci, která vychází z obecně nebo aspoň pro indoevropské jazyky platné jazykové struktury. Stanovisko, že dosud praktikovaný způsob při sestavování gramatiky je třeba revidovat, zastává i západoněmecká Dudenova redakce, která v roce 1959 překročila k vydání 4. svazku „Velké čtyřky“ (slovník pravopisný, stylistický, obrázkový a mluvnice); tato nejnovější a nejrozsáhlejší mluvnice německého jazyka — vydaná r. 1962 anastatickou tiskovou metodou (fotoofsetem) v Moskvě a doporučená jako vysokoškolská učební pomůcka — je založena na koncepci tzv. „vnitřní formy“, specifické pro každý jazyk. Vydavatelé sice označili dílo za mluvnici „lidovou“, nemůže však být sporu o tom, že jde o dílo vědecké, citlivě reagující na přínos, který pro německou jazykovědu znamenají jména předních (především západoněmeckých) lingvistů, jako Leo Weisgerber, Jost Trier, Walter Porzig, Hans Glinz, Hennig Brinkmann aj. Není naším úmyslem podat zde obsáhlou a hodnotící zprávu o této mluvnici¹, neboť nás zajímá především gramatická terminologie této cenné a potřebné příručky.

V úvodní části kapitoly o morfologii (Die Wortarten), zpracované Rudolfem Kösterem, se připomíná známá skutečnost, že jednotlivé slovní druhy nejsou od sebe neprodyšně odděleny, nýbrž zasahují vzájemně do svých sfér; pochopitelně se takové jevy odrážejí i v terminologii.

Sloveso a terminologie v jeho oboru

Sloveso je v novém Dudenovi (dále jen D) „Zeitwort“; tohoto německého termínu je však vlastně užito jen jednou (na str. 76); zpravidla se mluví o „das Verb“. Z hlediska významového se rozlišuje „Zustandsverb“, „Vorgangsverb“ a „Tätigkeitsverb“, z hlediska podílu na „jazykovém odhalování bytí nebo dění“ (s. 83) rozeznává D „Vollverben“, „Hilfsverben“ a „modifizierende Verben.“ Vid („Aktionsart“, „Verlaufsweise“) je vyjádřen obvyklou latinskou terminologií. Pro slovesnou flexi užívá D tradičních termínů „stark“, „schwach“, „unregelmäßig“. Po označení času slovesa jsou vedle tradičních názvů na prvním místě „bezpříznaké“ termíny Weisgerbrovy „Stammformen“ (pro časy nesložené), jinde se užívá opisů, např. plsqpf. je „Umschreibung mit hatte (hätte) + 3. Stammform“, resp. „+ 2. Partizip“. Kromě toho je plsqpf. pro informaci uživatelů označeno celou známou škálou termínů: „vollendete Vergangenheit“, „Vorvergangenheit“, „3. Vergangenheit“, „Vollendung in der Vergangenheit“; podobně je tomu u tvarů futurálních. Genus slovesa je v D „Verhaltensrichtung“; kodifikuje se také poměrně známý novější pojem a termín „Zustandspassiv“. Pro určité a neurčité tvary slovesa nelze v D najít novátorské termíny. Pro tvary typu „zu schreibend“ nemá ani D samostatný název — „eine

deutsche Bezeichnung für diese Form gibt es nicht“ (s. 134; v resjťřku je ale označen jako „futurisches Partizip des Passivs“).

D se tedy nerozhodl pro jednoznačné pojmenování funkcí a tvarů, spadajících do akčního rádia slovesa. Již u základního pojmenování slovního druhu je tu dvojitá možnost: vedle „Zeitwort“ „Verb“ — dominuje ovšem Verb. To však znamená v latině slovo vůbec. Víme sice, jak důležitou úlohu hraje sloveso v němčině, avšak 50—60% slovního fondu tu tvoří přece jen substantiva, jimž by tedy termín verbum měl patřit většim právem než slovesům. D pak už vůbec nepřihlédl k popisanému termínu Erbenovu „vorgang- und zustandschilderndes Aussagewort“, který sice vyjadřuje funkci slovesa poměrně výstižně — sloveso přece označuje bytí a dění, resp. stav a proces — avšak Erbenův termín či lépe popis funkce má vady: je víceslovný, nedá se od něho utvořit adjektivum a je těžko přeložitelný do mezinárodní terminologie.

Nový je (ne však pro nás pro Čechy), jak jsme viděli, termín „Verhaltensrichtung“, Latinské „genus“ je termín čistě formální, kdežto tento nový termín chce označovat i funkci. Zdá se však, že ne jednoznačně: může přece jít o „chování“ i v rovině časové. Zvláštní pozornosti si zaslouží Weisgerbrovy „Stammformen“ a „Umschreibungen.“ Jestliže je jich užito na prvním místě, jde zřejmě o to, aby termín nevyvolával klamně, emocionálně zbarvené představy: prézens totiž vyjadřuje někdy i děj budoucí nebo minulý, perfektum zase děj přítomný, ale i úplné dovršení děje bez vztahu k přítomnosti, domněnku v minulosti i dovršenou budoucnost.

Stačil by však zcela krátký průzkum frekvenčnosti, abychom zjistili, že prézentem se v naprosto převážné míře vyjadřuje děj probíhající v přítomnosti vzhledem k stanovisku mluvčího, futurum děj v budoucnosti atd., zejména v jazyce odborném.

Velmi užitečný je podle našeho názoru pokus o kodifikaci termínu Zustandspassiv. Víme, že Neněmčům — ale i Němcům — činí potíže rozhodování mezi užitím „sein“ a „werden“ s part. perf. Jung poznamenává, že je „nesprávně označovat tuto formu pasíva (tj. se „sein“, R. M.) za pasívum“² a mluví v takovém případě o „Vollendungsform“. Pouhý termín ovšem není s to osvětlit celou složitost problému: např. ve větě „Der Mann ist gebildet“ máme sein + part. perf. (jde vskutku o part. perf.?) — a přece to není Zustandspassiv. To ale také nelze na druhé straně utvořit jednoduše tak, že u perf. pas. vypustíme „worden“ (což ale je někdy přípustné, srv. větu Er ist in Prag geboren vedle ... geboren worden: jak vidět, není vždy jasné, jde-li o Passiv nebo Zustandspassiv. Na tomto místě je třeba zmínit se o tom, že ani termíny „Aktiv“ a „Passiv“, užívané v D, nejsou vlastně vhodné. I proti termínu „Wirklichkeitsform“ má D námitky: může se jím označit nejen skutečný děj, ale i takový, který teprve proběhne, nebo který je hypotetický, podmíněný, modálně omezený i zjevně neskutečný; stejně neúplně vystihuje označované jevy i termín „Möglichkeitsform“, o němž víme, že někdy vyjadřuje i přání, nejistotu, pochybnost, neskutečnost. Dodejme k tomu, že „časy“ u konjunktivu jsou označením čistě formálním, neboť časovou funkci, která by odpovídala příslušným termínům, u nich zpravidla nenajdeme, srv. Er sagte, er sei krank (konj. prés.) vedle Er sagte, er wäre krank (konj. prët.): rozdíl časů tu nemá nic společného s rovinou časovou, nýbrž s mírou postoje mluvčího ke skutečnosti.

Starší termín „odlučitelné sloveso“ je podle D nepřesný, lépe vyhovuje Glinzův „Verbzusatz“. Stejně nevyhovuje — jak dodáváme my — ani označení „trennbare Vorsilbe“, poněvadž je příliš úzké, vztahuje se jen na „předpony“, prefixy; nelze však jednoznačně nazvat předponou např. „preis-“ (např. v preisgeben) nebo „kund-“ (kundgeben; sovětšti gramatikové tu užívají „polosuffix“).

Podstatné jméno

V klasifikaci substantiv nepřináší D nové členění a tedy ani nové termíny. Pro označení celého druhu užívá převážně termínu „Substantiv“, termín „Dingwort“ je prý příliš úzký, běžné „Hauptwort“ prý zase vzbuzuje dojem, jako by mu patřilo privilegované postavení. Nejvýstižnější termín podle D je „Nomen“ nebo „Nennwort“ (posledního užil i Erben³). Víme ovšem, že téměř dvě třetiny slov německé slovní zásoby tvoří substantiva, takže z hlediska frekvenčnosti by byl termín „Hauptwort“ oprávněný; kromě toho je v němčině stále ještě píšeme velkými písmeny, což podtrhuje jejich význam a postavení.

D nezavádí termín „Geschlechtswort“, nýbrž dává přednost „bezpříznakému“ „Artikel“. Nemění dále nic na vžitých termínech pro deklinaci („Beugung“) a pád („Fall“), ačkoliv oba jsou kalky z řečtiny, resp. latiny, kam se zase dostaly z hry v kostky; jestliže bychom přihlédlí k pozoruhodným názorům a vývodům F. Rauhuta,⁴ mohli bychom ovšem stěží hovořit o „ohýbání“ a „padání“ substantiv — zašli bychom ovšem příliš daleko. Pády označuje D latinskou terminologií, i když podotýká, že např. „genitiv“ neodráží celý významový rozsah tohoto pádu, rovněž tak „dativ“; také „akuzativ“ nedává — jestliže jej rozebereme po formálně významové stránce — dobře smysl, správnější by byl podle D název „efektiv“.

Přídavné jméno

D užívá termínu „Adjektiv“. To vystupuje atributivně, jako „Gliedteil“ (viz oddíl o skladbě), nebo jako „Artangabe“ (termín Glinzův), je-li v přísudku. „Adjektiv“ podle D vystihuje funkci jen částečně, stejně jako jeho poněmčelý adekvát „Beiwort“; výstižnější prý je Glinzovo „Artwort“, případně i termín „Eigenschaftswort“. Podle našeho názoru je ovšem otázka, vyjadřuje-li „Eigenschaftswort“ vždy jen „vlastnosti“, srv. např. *Er ist hier* (jestliže nediferencujeme mezi něm. adjektivem a adverbium); někdy adjektivum označuje také stavy a číselné vztahy.

V komparaci není v D po stránce terminologické novinek. Jestliže bychom však postupovali ve smyslu jeho úvah o gramatických termínech (D analyzuje každý termín také z hlediska etymologického), došli bychom patrně k některým poznámkám, třeba o termínech „komparativ“ a „superlativ“, např. vyjádření superlativu použitím určitého členu, srv. *Persil ist das Waschmittel*, genitivem stupňovacím, opisem apod. — zkrátka opět je si těžko lze představit, že bychom pro všechny tyto nuance měli vytvořit zvláštní, nové, výstižné a pokud možno jednoslovné termíny. Ostatně to ani není zapotřebí, neboť tu nejde o jevy paradigmatické.

Podobným způsobem bychom mohli analyzovat termíny, týkající se zájmen. Dalo by se říci, že už sám název „zájmeno“ nevystihuje plně funkci, kterou tento druh slov plní. Kdybychom si neuvědomili, že třeba u osobního zájmena jde o označování mluvnických osob, bylo by těžko mluvit o „osobním“ zájmeně, jestliže zastupuje věci; vlastnictví v logickém slova smyslu by nemohlo být označováno „přivlastňovacím“ zájmenem např. ve větách *Mein Zug geht um sechs Uhr*, *Der Apparat kostet seine hundert Mark*.

Termínu „předložka“ (i něm. „Vorwort“) by se dalo vytknout už samo ne vždy správné označení — „předložka“ může totiž stát i za slovem. Kdybychom naopak chtěli přesně vystihnout funkci předložek (místní, časovou, modální, kauzální), byla by např. „in“ předložka (něm. lépe *Verhältniswort*) „místně-časově-modální“.

Věta

Co do klasifikace jednoduchých vět nepřináší D po terminologické stránce nic nového. Důležitější je jeho pojetí základních větných forem. D se tu staví proti formalistické teorii o „větném jádře“ (Kernsatz) a jeho rozšíření. Věta je rozčleněná smyslová jednotka („gliederte Sinneinheit“), která se neskládá z jednotlivých slov, za sebou řazených, nýbrž z členů, jak lze dokázat „zkouškou posunutí“ (Verschiebeprobe, termín Glinzův). V každém jazyce je velké množství základních syntaktických forem. Zjistit je nám umožňuje „vylučovací metoda“ (Abstrichmethode, termín Weisgerbrův). Jádrem věty je slovesný člen (das verbale Glied), který většinou vyžaduje obsahové, věcné rozvítky, doplnění (Sinnergänzung, termín Rahnův a Pfeidererův). Tato determinace je někdy nulová (ergänzungsloser Satz), jindy jednočlenná i vícečlenná. K vícečlenné patří i rozvinutí dvojím objektem (např. akuzativním a dativním, akuzativním a předložkovým, ak. + Raumergänzung, Zeitergänzung, Artergänzung, akuz. + inf.; např. věta *Er ist mir an Fleiß überlegen* je „Artergänzung + Präpositionalergänzung + Dativobjekt.“ Tímto lineárním kombinováním slovesného členu s rozvíjejícími objekty vzniká řada variant.

Zvláštní postavení mezi rozvíjejícími determinacemi má rozvítky akuzativní; podle D by se mělo uvažovat o tom, že jen jemu by měl patřit termín „Objekt“. Diferenciace uvnitř obou skupin základních tvarů s tranzitivním a intranzitivním chováním „objektu“ se děje pomocí ostatních rozvíjejících větných členů, které plní základní funkce („Grundleistungen“; u Glinze „Grundbilder“, u Brinkmanna „Grundmodelle“). Základní formy dělí D na: 1. věty bez determinace, 2. věty s jednočlenným rozvítkem. Zde je třeba zmínit se o kongruentním nominativu, „Gleichsetzungsnominativ“, dřívější „Prädikatsnominativ“, např. *Karl ist mein Freund* — predikát je v takovém případě neutralizován co do obsahu, aby mohl plnit funkci kongruence; tato funkce je vyhrazena jen několika slovesům, ale nejsou to pouhé „copulae“, jak je označovala starší gramatika, která jim vlastně upírala úlohu samostatného větného členu.

Místo tradičního termínu „Nebensatz“, proti němuž jsou námitky staršího data (nejde tu totiž o něco vedlejšího), užívá D termínu „Gliedsatz“. Jinak však pokládá Grebe (zpracovatel části o syntaxi) spor o pojmenování rozvíjejících větných členů za zbytečný, protože se „při mnohotvárnosti jazykových jevů a stálém jejich překrývání zřídka podaří najít vhodná jména pro všechny případy“ (s. 483); pracuje tedy pokud lze s tradičními termíny. Nutno však uvést jeho termín „Gliedteil“ (= přívlástek), „satzwertiger Infinitiv“ (= Infinitivsatz, Grundformsatz, Nennformsatz) a „satzwertiges Partizip“ (= Partizipialsatz); příslovečná určení jsou „Angaben“. Grebe tedy vychází z teorie E. Dracha. Užívá v podstatě tradiční terminologie a tím se vyhnul např. nezvyklému a složitému názvosloví Glinzovu (srv. jeho termíny „Geschehens- und Lagebild“, „Handlungs-Zuwendungsbild“, „Art-Lagebild“ pro variace základních větných vzorců, „Gleichgröße, tj. Prädikatsnominativ, „Zielgröße, tj. Objektsakkusativ, „Zuwendgröße“, tj. Objektsdativ atd. pro rozvíjející členy větné).

V této souvislosti neškodí zmínit se o názoru H. Beckera, podle něhož se celá nauka o rozvíjejících větných členech „stala problematickou“. Podle Beckera se lze obejít bez pojmu (a termínu) příslovečné určení (= „místní a časové údaje“), přívlástek (= „to a to patří k tomu a tomu slovu“), předmět (= „tvar určovaný slovesem“); dokonce prý je otázka, musí-li se pracovat s pojmy „podmět“ a „jmenný přísudek“.⁵

Co lze nyní říci závěrem k celé otázce mluvnické terminologie ve světle poznatků,

jež jsme získali rozbořením terminologie, jak jí užívá D? Víme, že otázce gramatické terminologie byla v poslední době věnována jistá pozornost. Weisgerber dokonce považuje tradiční terminologii za jednu z příčin dnešní německé gramatiky, neboť prý se ukazuje, že „četné z tradičních termínů jsou vytvořeny náhodně“.⁶ Pramen kritického postoje k mluvnickému termínu je tedy třeba hledat v teoretických úvahách některých jazykovědců, především Weisgerbra a Glinze, kteří se otázkou vhodnosti či nevhodnosti tradičních mluvnických názvů hodně zabývají. Stejně zamýšlení nad gramatickými termíny najdeme do jisté míry i u Erbena a Junga. Jung pracuje s tradiční terminologií, kdežto Erben chce termínem vystihnout pokud možno i funkci. A nejnověji přichází Duden, který uvažuje o vhodnosti či nevhodnosti termínů, rozebírá je po stránce etymologické, avšak drží se v podstatě termínů mezinárodních. Za toto stanovisko se stavíme i my. Termín nechť zachycuje jen primární funkci označovaného jevu, nikoliv funkce druhotné. Připomeňme také stanovisko B. Havránka: „bývá nesnadné a neúčelné brát za ně (tj. za odborné termíny) slova hovorového jazyka... lépe je tvořiti je z prostředků... úplně cizích“. A dále: „Sankci slovům odborným... dává úzus.“⁷ A vskutku jsou latinské termíny pro dnešního průměrně vzdělaného člověka stejně bezpříznaké a deetymologizované jako např. Weisgerbrovy Stammformen, které mimoto nedávají např. žákům ve škole žádný záchytný bod pro zapamatování. Nová Pravidla připouštějí např. pro češtinu dvojí způsob psaní: akusativ vedle akuzativ, presens vedle prezens — svědčí to o tom, že už nejsou plně považována za slova přejatá.

Zdá se, že se gramatické terminologii — prostředkem přece jen pomocnému pro filologii i praxi — věnuje někdy zbytečně velká pozornost. Vědec, jehož posláním je jít „slovům na kloub“, uvažuje často ze svého stanoviska i o jiných a za jiné, pro něž gramatické termíny jsou jen prostředkem pomocným, jemuž není třeba připisovat nadměrnou důležitost. Ba zdá se, že úvahy v Dudenovi o vhodnosti a nevhodnosti termínů jsou projevem nedomyšleného přístupu a chápání mluvnických jevů: nerespektuje se rozdíl mezi základním a odvozeným (přeneseným nebo druhotným) mluvnickým významem. Neuplatňuje se ani nový přístup: hledat — a v popisuých termínech, když už se o ně stojí — zachytit invariantní význam, bez přímého zřetěle ke kontextovým významům. Často pak jde o subjektivní a někdy i nedůsledné úvahy a o zbytečné etymologizování termínů, které už dávno mají povahu značkovou (srv. např. verbum × nomen). Máme-li se stručně a jasně dohovorit, potřebujeme termíny. Nejde však o to, tvořit termíny nové, nýbrž o vyjasnění a precizaci náplně termínů dosavadních.

POZNÁMKY

¹ Duden, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Herausgegeben von der Dudenredaktion unter Leitung von Dr. phil. habil. Paul Grebe unter Mitwirkung namhafter Fachgelehrter. Völlig neu bearbeitet. Bibliographisches Institut Mannheim, Abt. Dudenverlag 1959.

² Walter Jung, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig 1956, s. 212.

³ Johannes Erben, *Abriß der deutschen Grammatik*, Berlin 1958, s. 212.

⁴ V článku *Die Fachausdrücke der Sprachwissenschaft* (Romanica, Festschrift F. Neubert, Berlin 1948) s. 187–207.

⁵ V článku *Das Mindestmaß an Sprachlehre* (Wissenschaftliche Zeitschrift der Fr.-Schiller-Universität Jena, IX, 1959/60) s. 151.

⁶ V článku *Das Wagnis der Grammatik* (Wirkendes Wort 6, X, Mannheim 1960) s. 322.

⁷ V publikaci *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha 1932, s. 73 n.

NOTIZEN ZUR GRAMMATISCHEN TERMINOLOGIE DER NEUEN DUDEN-GRAMMATIK

Der Verfasser unterwirft die neue Dudengrammatik hinsichtlich ihrer in den Kapiteln Morphologie und Syntax gebrauchten grammatischen Terminologie einer eingehenden Untersuchung. Er kommt zu dem Schluß, daß die Dudenredaktion in dieser Richtung keine umwälzenden Neuerungen eingeführt hat. Die Ansichten, wonach die Zufälligkeit vieler traditionellen grammatischen Termini eine der Ursachen der Krise der Grammatik sei, hält er für unzutreffend und die übertriebene Suche nach neuen Termini für überflüssig.